

Національна політика Російської імперії в Північно-Західному краї та питання про вищий навчальний заклад після польського повстання 1863 - 1864 років

Дарюс Сталюнас

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 214-227.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ
ТА ПИТАННЯ ПРО ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 років**

Роль університету або будь-якого іншого вищого навчального закладу в національному будівництві неважко виявити, порівнявши стан українського й білоруського національного будівництва в ХІХ ст. В історіографії вже було звернено увагу на те, що Харківський і Київський університети, всупереч бажанню уряду, об'єктивно сприяли розгортанню українського національного руху¹. Звичайно, до «запізнення» білоруського націотворення призвів не тільки брак вищого навчального закладу у Віленській навчальній окрузі (далі – ВНО). Цей процес зумовили й інші обставини (відсутність «своєї» еліти, невиробленість своєї мови та історичної традиції, економічна відсталість цього регіону, брак свого «П'ємонту» та ін.). Безсумнівно також, що брак вищої школи на цих теренах позначився і на литовському націотворенні. Однак для глибшого обговорення цього питання потрібно було б переміститися у сферу контрафактичної історії. Натомість тут ми зосередимо нашу увагу на політиці влади, точніше, спробуємо відповісти на запитання, чому в другій половині ХІХ ст. з-поміж усіх навчальних округ європейської Росії тільки ВНО не мала вищого навчального закладу.

Починаючи від 1832 року, коли було закрито Віленський університет², до кінця царювання Миколи І питання про *відновлення або заснування* вищої школи на різних рівнях імперської бюрократії порушували лише кілька разів і, наскільки відомо, його серйозно не обговорювали. З одного боку, імперська влада, через недовіру до місцевого дворянства, не була схильна до вирішення питання про *відродження* університету з польською мовою викладання. З іншого боку, панівна верхівка побоювалася, що навіть вже *заснований* університет чи будь-який інший вищий навчальний заклад з російською мовою викладання може не встояти перед «польським» впли-

вом, який, на думку чиновників, сильно відчувався в столиці колишнього Великого князівства Литовського. Тому вже в 1840-х роках виникла думка про заснування університету в Смоленську чи Вітебську³. Тим часом навчальні заклади Російської імперії мали становий характер, тому ідею про пристосування вищої школи до потреб литовського та білоруського населення, інакше кажучи, селянського стану, ще не могли обговорювати. На додаток за Миколи I влада, а надто після «Весни народів» 1848 року, ставалася дуже обережно до політики «поділяй і пануй».

Питання про *заснування* вищої школи в Литві актуалізувалося по настанні «відлиги». Однією з причин широкого зацікавлення цією темою була потреба у фахівцях з вищою освітою (найімовірніше, саме ця обставина й спонукала представників місцевого уряду до дискусій на тему *заснування* вищої реальної школи в Литві у другій половині 1860-х років⁴), але найчастіше панівна верхівка виявляла бажання обговорювати питання про доцільність *заснування* чи *відновлення* вищої школи в литовських і білоруських губерніях з огляду на етнополітичні мотиви. На початку 1860-х років імперська влада зіткнулася з проблемою, виникнення якої деякі чиновники передбачали ще на початку 1830-х років, – з антиурядовим рухом польських студентів у Москві, Петербурзі чи Києві. Ідея про *заснування* вищої школи в литовських і білоруських губерніях задля того, щоб захистити російські університети від «бунтівних» поляків, «напрошувалася» сама, а надто після того, як було прийнято рішення про заснування Головної школи (Szkoła Główna) у Варшаві.

Водночас урядових чиновників спонукала до обговорення цього питання й інша обставина – усвідомлення слабкості російського суспільства в цьому краї. Російський університет мусив стати, наприклад, за програмою віленського генерал-губернатора В. Назимова, оплотом імперської влади на білоруських та литовських землях. Втім, на початку 1860-х років панівна верхівка намагалася схилити на свій бік консервативне крило литовських дворян, які дуже наполегливо вимагали *відновлення* Віленського університету. Деякі чиновники погоджувалися зробити деякі поступки, в тому числі й у сфері освіти. Далі за всіх, здається, був готовий піти цим шляхом уже згадуваний В. Назимов, що на початку 1863 року запропонував «прискорити заснування у Віленській навчальній окрузі вищого навчального закладу на тих підставах, які уряд визнає за належні, для виправлення характеру виховання тутешніх молодих людей. Заснування такого закладу, задо-

вольняючи деякою мірою інтереси більшості дворян тутешніх губерній, могло б мати ті сприятливі наслідки, що Уряд наш був би звільнений від будь-яких зобов'язань щодо надання їм права ставати на державну службу імперії, тому що особи ці за характером одержуваної освіти не були б до того підготовані, а з іншого боку, уряд усунув би потребу терпіти на державній службі людей, на відданість яких він не може цілком покладатися». Зміст цих рекомендацій стає більше зрозумілим після їх порівняння з пропозиціями віленського генерал-губернатора, висловленими у вересні 1862 року, коли цей намісник подав ідею про те, щоб дозволити «бунтівним» польським студентам здобувати дальшу освіту тільки в Царстві Польському, де їх навчали б «у дусі національному», і в такий спосіб звільнити уряд від зобов'язання приймати їх на державну службу⁵. Мабуть, логіка, за якою уряд «звільняли» від обов'язку приймати випускників польських університетів з Царства Польського на державну службу (найімовірніше, йшлося тільки про так звані внутрішні губернії), мала б «спрацьовувати» й щодо литовських губерній. Тому можна припустити, що на початку 1863 року В. Назимов був готовий погодитися і на вищу школу з польською мовою викладання.

Попри те, що 1862 року в Міністерстві народної освіти вже почали складати кошторис для майбутнього Віленського університету, невизначеність ситуації, або політичне бродіння, унеможливила для влади *заснування* нового університету в цьому краї.

На початку осені 1863 року Михайло Муравйов, очевидно, збагнувши, що незабаром проблеми Північно-західного краю буде розв'язано за допомогою війська, повернувся до думки свого попередника В. Назимова про заснування в цьому регіоні університету після того, як тут буде встановлено повний порядок. На думку Муравйова, висловлену міністрові внутрішніх справ Петру Валуєву, а потім, після вказівки Олександра II представити докладніші міркування через міністра народної освіти, – і кураторові («попечителю») Віленської навчальної округи, для того щоб вберегти інші університети Росії від негативного впливу «поляків» («молоді люди, уродженці західних губерній, вибираючись для завершення своєї освіти до російських університетів, вносили в них найбільше шкідливий для російської молоді напрямок, і за доказ того можуть правити заворушення, які сталися в університетах і призвідниками та головними учасниками яких, як відомо, були студенти польського походження»), конче потрібно ство-

рити університет чи лицей у Вільні чи в будь-якому іншому місті Північно-західного краю. Другою причиною, на яку вказав Михайло Муравйов, була нестача вчителів і чиновників «російського походження»⁶.

За задумом віленського генерал-губернатора, новозаснований університет мав спиратися на статут імператорських російських університетів, затверджений 1863 року зі змінами й доповненнями «згідно з місцевими потребами та видами уряду»; цей навчальний заклад функціонував би для шести губерній Північно-західного краю; на історико-філологічному факультеті почала б працювати кафедра литовської мови; викладати тут могли б тільки «особи російського походження та православного віровизнання»⁷; уродженців Північно-західного краю «польського походження» після відкриття Віленського університету до «російських» університетів не приймали б (крім тих, які живуть у внутрішніх губерніях); для росіян у цьому університеті виділили б державні стипендії; уродженцям Царства Польського до цього навчального закладу шлях був би закритий; з особи «польського походження» стягували б плату за навчання, крім того, кожний поляк вносив би за себе «поруку» загальною сумою не менше ніж 300 карбованців⁸.

«Литовську» тему обговорили в Опікунській раді, яка діяла при кураторові ВНО і яка загалом підтримала пропозиції генерал-губернатора, внісши до них деякі несуттєві доповнення та зміни⁹. Отже, згадана рада визначила, що кафедру литовської мови на історико-філологічному факультеті засновують для «підготовки російських діячів по цивільному й навчальному відомству серед литовського народу»¹⁰. Річ у тому, що в цей період і генерал-губернатор, і інші місцеві чиновники вважали, що без литовської мови спілкування з литовським населенням не можливе. Трохи пізніше Муравйов у циркулярі від 1 січня 1864 року знову дозволив «навчання мови жмудської, як місцевого наріччя» (так само як, звичайно, навчання закону Божого цією мовою)¹¹, хоча цього й не було передбачено в «Тимчасових правилах», затверджених 23 березня 1863 року. А трохи раніше, у квітні того-таки року, куратор ВНО О. Шириньский-Шихматов пропонував «замінити теперішнє викладання польської мови в гімназіях, прогімназіях і повітових училищах мовою жмудською, чи наріччям литовським, залежно від місцевості». Як наслідок, на думку куратора, «піднявся б зовсім неворожий уряду місцевий жмудський елемент, що витіснив би помаленьку елемент польський»¹². Отже, заснування тільки кафедри литовської мови й ігнорування польської мови, літератури та історії можна, з огляду на наведену пропо-

зицію куратора ВНО, трактувати як спробу уряду скористатися литовським елементом у боротьбі з польським впливом. Щоправда, треба визнати, що «литовська проблема» під час обговорення цього проєкту не була першорядною. Найважливіше питання полягало в тому, що робити із соціальною елітою краю, тобто з «особами польського походження».

Листування місцевих чиновників засвідчує, що вони заповзятилися до цієї справи серйозно, але після того, як з пропозиціями Опікунської ради ознайомився міністр народної освіти А. Головнин (цей документ датовано 16 жовтня 1863 року), офіційна кореспонденція на цю тему припинилася. Тож на питання, чому згаданої ідеї не було здійснено, згадані офіційні документи відповіді не дають.

Однією з причин, що змусили облишити задум, могла стати фінансова ситуація в імперії. Міністр народної освіти скаржився, що його відомство фінансують недостатньою мірою¹³. Саме в цей час за браком коштів було відкладено заснування нового університету в Новоросійську¹⁴.

Проте, крім офіційних установ, у той час діяли й інші впливові осередки, такі як, наприклад, газета «Московские ведомости» (редактор М. Катков). Про вплив редактора цього часопису на прийняття політичних рішень, а також про його співпрацю з віленським генерал-губернатором в історіографії вже зазначено¹⁵. Один місцевий чиновник писав: «[...] читати “Московские ведомости” стало для нас такою самою доконечною потребою, що й виконувати свої службові обов’язки»¹⁶. Деякі місцеві чиновники також надсилали інформацію (іноді при цьому дотримували найсуворішої конспірації) до редакції цієї газети. Про розміщення деяких публікацій на сторінках «Московских ведомостей» клопотався навіть віленський генерал-губернатор¹⁷. Про задум намісника заснувати університет у Вільні М. Катков, найімовірніше, довідався від А. Блудової. Причому цей замір подавали як чергову польську інтригу. А. Блудова навіть зазначила, що «дружина Муравйова роз’їжджає з поляками по пікніках (за наказом чоловіка)»¹⁸. Водночас редактор «Московских ведомостей» мав інформацію від міністра внутрішніх справ Петра Валуєва про те, що «генералові Муравйову дали і дають усе, чого він зажадає – людей, грошей, офіційну згоду на всі його пропозиції, право призначати й змінювати начальників губерній і війська на його розсуд»¹⁹. Редактор «Московских ведомостей», найімовірніше, не вірив усьому, про що йому писав Валуєв. Втім, ні для кого й без того не становило великої таємниці те, що Муравйов міг проводити свою

політичну лінію набагато легше порівняно і з іншими генерал-губернаторами, і зі своїми наступниками. Можна припустити, що власне вказані обставини спонукали Каткова висловити й свою думку з цього приводу.

31 жовтня в «Московских ведомостях» з'явилася стаття М. Каткова, в якій він негативно оцінив ідею *заснування* Віленського університету²⁰. Редактора газети турбувало те, що у вже відкритих університетах не вистачало професорів, а ще більше – те, що студентами вищої школи у Вільні стануть поляки. Тому, на думку М. Каткова, заснування Віленського університету принесе користь тільки після «широкої колонізації російського землевласницького стану»: «Коли ця колонізація відбудеться, коли місцевий селянський стан зміцніє і стане на ноги, коли молоде покоління заможного селянства відрядить хоч якийсь контингент до середніх навчальних закладів і коли заклади ці дадуть своїм вихованцям ґрунтовну, належну освіту, – тоді, і тільки тоді настане пора відкривати особливий університет для Північно-Західного краю». У цій статті редактор «Московских ведомостей» вказав найближчі завдання місцевої влади: «[...] якщо ж ми хочемо зробити що-небудь для російської освіти в західному краї, то нам варто зосередити увагу на вже наявних закладах – світських і духовних, і *перважно духовних*» (курсив мій. – Д. С.).

Проблеми, що спонукали Михайла Муравйова до *заснування* університету, не зникли, і їх треба було розв'язувати. Нестачу чиновників і вчителів «російського походження» віленський генерал-губернатор спробував усунути через відсоткові надвишки й додаткові стипендії в Дерптському університеті (втім, незважаючи на позицію Михайла Муравйова, ці стипендії могли одержувати й остзейські німці). А запроваджене 1864 року *numerus clausus* для осіб «польського походження» в російських навчальних закладах мало оберігати ці заклади від польського впливу (хоча цьому й намагався протидіяти міністр народної освіти А. Головнин)²¹.

Одержавши «інструкцію» М. Каткова щодо ролі духовних навчальних закладів у Північно-західному краї, Михайло Муравйов вирішив змінити тактику й досягти своєї мети іншим способом. Уже 13 листопада 1863 року віленський генерал-губернатор звернувся до митрополита Литовського та Віленського Йосипа з пропозицією обговорити ідею про заснування Вищої Духовної Академії у Вільні²². Попри те, що митрополит відразу вказав на проблему фінансування такої установи²³, Муравйов не відмовився від своєї ідеї і ознайомив з нею царя. Це питання обговорювали в Західному

комітеті, Синоді та спеціально створеній у Вільні комісії, де більшість становили не представники православного духовництва, а чиновники ВНО. Можна припустити, що Михайло Муравйов свідомо прагнув створити таку комісію, в якій переважали б світські особи. Крім того, одну з-поміж духовних осіб – ректора Віленської духовної семінарії А. Пшолка – вважали соратником генерал-губернатора²⁴. Річ у тому, що віленський генерал-губернатор намагався тримати у своїх руках усі важелі, в тому числі й контроль над православною церквою в Північно-західному краї. Фактично тут ми бачимо прояви вже відомого прагнення світської влади періоду «Великих реформ» (передусім міністра внутрішніх справ Петра Валуєва) реформувати духовний стан, зокрема й духовні училища, тобто відкрити доступ до цих закладів представникам з інших станів і надати освіті більше світського характеру. Інакше кажучи, потреби, пов'язані із «зросійщенням Північно-західного краю», з одного боку, і потреби «Великих реформ», з іншого, цим разом збіглися. При цьому Михайло Муравйов у Вільні, так само як Петро Валуєв у Петербурзі, намагався не віддавати справу в руки самих православних ієрархів²⁵.

У записці, що її подав Муравйов цареві, та в пропозиціях комісії²⁶ йшлося вже не про новий вищий навчальний заклад, а тільки про додаткові класи при Віленській православній семінарії. Метою цієї установи було визначено досить чітко: «готування справжніх російських діячів у душі православ'я в царині духовній і цивільній для боротьби в цьому краї з католицизмом і польськістю, тобто з фанатичною пропагандою релігійною і політичною, що може мати успіх тільки за байдужості і недостатньої наукової освіти богословської та історичної їхніх супротивників». Проект цього навчального закладу свідчить про те, що Михайло Муравйов фактично намагався в такий спосіб розв'язати проблему нестачі лояльних місцевих кадрів: до «Вищого духовного училища» належало приймати не тільки вихованців духовних семінарій, а й тих, хто закінчив середні навчальні заклади, а також тих, хто витримав вступний іспит²⁷; по закінченні курсу випускники могли не лише стати священниками або працювати законовчителями, а й влаштуватися на цивільну службу або стати вчителями історії чи давніх мов у гімназіях чи прогімназіях²⁸.

Хоча комісія, зважаючи на обмеженість засобів і вказівку генерал-губернатора, встановила, що навчання триватиме тільки два роки, визначена сума, потрібна для здійснення цієї ідеї, досягла аж 29 000 крб. Таких

місцевих коштів Михайло Муравйов знайти не міг, а вище духовництво православної церкви й обер-прокурор, до якого звернувся віленський генерал-губернатор²⁹, песимістично оцінили можливість знайти фінансування й кваліфікованих професорів для цього навчального закладу³⁰. Втім, треба зазначити, що в той самий період на будівництво православних храмів у Північно-західному краї виділяли суми, набагато більші за ті, котрих потребувала православна духовна академія. Тут певну роль могла відіграти й недовірливість ієрархів православної церкви до місцевого православного духовництва, а надто до митрополита Йосипа³¹.

Невдачі Михайла Муравйова на певний час пригасили інтерес його наступників на посаді віленського генерал-губернатора до ідеї *заснування* вищого навчального закладу в Північно-західному краї. До того ж і в імперському масштабі ситуація не була сприятливою для появи нових університетів. Навіть міністр народної освіти А. Головнин вважав, що в Росії вистачає університетів³², натомість в університетах, що вже діяли, хронічно бракувало професорів³³. «Неактуальність» цього питання можна пояснити й тим, що після так званого Січневого повстання треба було підготувати «грунт» для вищого навчального закладу, тобто так реформувати середні навчальні заклади, щоб у них домінували учні «російського походження і православного віровизнання».

Але «особи польського походження» в російських університетах і далі створювали проблеми для уряду. Ця обставина й спонукала вже згаданого Каткова до того, щоб знову порушити питання про вищий навчальний заклад у Вільні. Цим разом редактор «Московских ведомостей» вирішив діяти конфіденційно і поділився своїми думками з наступником Муравйова на посаді віленського генерал-губернатора К. Кауфманом. Хоча Катков визнавав резонансність *заснування* університету у Вільні, все-таки усвідомлював і пов'язану з цим небезпеку. Тому запропонував відкрити православну духовну академію «з розширенням програми її до ступеня університетського філологічного факультету, звідки переважно виходять педагоги», і медико-хірургічну академію. Але Кауфман боявся навіть *заснування* медико-хірургічної академії, тому що поляки вміють «створити з найбезневинніших предметів знаряддя для політичної пропаганди». Інакше кажучи, віленський генерал-губернатор фактично визнавав перевагу польського впливу над російським. Тому, на думку Кауфмана, якщо *засновувати* таку академію, то тільки за умови, що католики становитимуть 1/10 чи 1/5 частину

учнів. Однак ідею фундування православної духовної академії віленський генерал-губернатор підтримав, хоча ініціативи в цій справі чекав від Каткова³⁴. До речі, трохи пізніше, 1866 року, М. Катков схвально відгукнувся щодо ідеї заснування духовної академії у Вільні на сторінках «Московских ведомостей»³⁵. Це питання обговорювали й у віленській адміністрації³⁶, а про все, що там відбувалося, як завжди, відразу ж дізнався й редактор «Московских ведомостей»³⁷. Хоча точних даних немає, все ж можна припустити, що цим разом здійсненню задуму перешкождали ті самі причини, що й раніше (зміна генерал-губернатора, пасивність чи опозиція православного духовництва, фінансові проблеми).

Ідеї про вищий навчальний заклад у Південно-західному краї, що знову почали нуртувати в суспільстві 1868 року, ще свідчили про невпевненість місцевих чиновників і навіть столичних публіцистів у тому, що російська культура переважала в цьому регіоні. І І. Аксаков³⁸, і віленський генерал-губернатор Е. Баранов³⁹, і ковенський губернатор М. Оболенський⁴⁰ виступали проти *заснування* університету. 1868 року ще раз було порушено питання про відкриття Духовної академії, але цим разом уже разом з юридичним факультетом⁴¹. За нового генерал-губернатора – А. Потапова (1868–1874) ідею трохи модифікували, і 24 травня 1869 року Віленський та Литовський архієпископ Макарій⁴² подав обер-прокуророві Св. Синоду Дмитрієві Толстому проект Православної духовної академії, за зразок для якої мали правити інші академії імперії. Однак нова духовна академія мала б ту відміну, що в ній планували відкрити також історично-філологічний відділ для готування «у душі православ'я й російської народності викладачів для всіх середніх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти, що є в краї»⁴³. Попри підтримку Дмитрія Толстого, цього проекту не було реалізовано, оскільки через великі витрати на військові потреби не вдалося знайти потрібну суму на його втілення⁴⁴. Ймовірно, крім фінансових труднощів, здійсненню задуму перешкодили й інші причини. Місцеві чиновники повідомляли Каткову про нечітку позицію деяких місцевих православних ієрархів: «Справа про академію у Вільні загасла. Грошей немає. Не розумію, як діє Макарій. Я його не знаю. За одними чутками, він цього бажає, а за іншими – відмовляється від солідарності з тими, хто вимагає академії»⁴⁵.

Ще менше оптимістично оцінювали можливості російського культурного та наукового потенціалу російські чиновники на початку 1870-х років. У цей час на обговорення висували тільки проекти заснування уні-

верситету в «російських містах» – у Полоцьку (пропозиція Дмитрія Толстого⁴⁶) чи Вітебську (думка віленського генерал-губернатора А. Потапова⁴⁷), але в жодному разі не у Вільні, тому що там «ще живуть спогади про ворожий нам колишній університет, і місто це, незважаючи на істотні зміни в російському дусі, поки що більше, ніж інші міста цього краю, має польський відтінок»⁴⁸. Але й цей проект, хоча й здобув схвалення царя, не вдалося втілити в життя, оскільки комісія, яка обговорювала звіт міністра народної освіти Дмитрія Толстого, у тому числі і його пропозицію про заснування університету в Північно-західному краї, вирішила, що в університетах і без того бракує викладачів, і в загальноімперському масштабі набагато важливіше заснувати медичний факультет у Новоросійському університеті, ніж відкривати нову вищу школу в Північно-західному краї.

Отже, у 1860-х – на початку 1870-х років і місцева, і столична бюрократія визнавала потребу у вищій школі в цьому регіоні. Російські чиновники вважали, що для того щоб посилити свій вплив у Північно-західному краї, треба діяти так, як це робила Німеччина у відвоєнованих від Франції провінціях, тобто в Страсбурзі, заснувавши там університет. Такий навчальний заклад, на думку вже згаданого Дмитрія Толстого, «тільки усталив би в краї російські первні, поширив би російську цивілізацію, а отже, і російський вплив»⁴⁹. Попри те, в цей час (як, до речі, й пізніше) уряд так і не здійснив жодного проекту щодо створення вищої школи.

Однією з головних причин, що перешкодила здійсненню задуму, було побоювання, що у Віленському університеті, *заснованому* в «споконвічно російському краї», переважатиме польський вплив. Але цей аргумент відпадав, коли йшлося про різні варіанти заснування духовної академії або університетів у Полоцьку чи Вітебську. За таких обставин іноді свою роль відіграло небажання православного духовництва втілювати такі проекти. Проте вагомішою причиною було те, що для столичних чиновників питання про вищий навчальний заклад у Південно-західному краї взагалі не видавалося пріоритетним у загальноімперському масштабі, і за тодішніх фінансових проблем аналогічні проекти залишалися нездійсненими.

¹ Thaden E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984. – P. 128.

² Протягом певного часу після ліквідації цього осередку ще функціонували два вищі навчальні заклади, що виникли на базі відповідних факультетів

Віленського університету. Медико-хірургічну академію закрили 1840 року, а Духовну академію перемістили до Петербурга 1844 року. Історіографія цієї проблеми доволі багата: Пантелеєв Л. Закрътие Виленского университета // Русское богатство. – 1909. – № 11. – С. 45–69; Kozłowska-Studnicka J. Likwidacja uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu Wileńskiego. – Wilno, 1929. – Т. 1. Z dziejów dawnego uniwersytetu wileńskiego. – S. 405–419; Jogėla V. Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla. – Vilnius, 1997. – P. 26–33. – (Lietuvių Atgimimo Istorijos studijos. Т. 14); Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 97–128.

³ Staliūnas D. Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. viduryje – XX a. pradžia). – Vilnius, 2000. – P. 20. – (Lietuvių Atgimimo Istorijos studijos. Т. 16).

⁴ Докладніше про це див.: Там само. – P. 32–35.

⁵ Там само. – P. 73–74.

⁶ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1282. – Оп. 3. – Стр. 769. – Арк. 155–157; LVIA. – F. 567. – Ар. 3. – В. 1263. – L. 4; Kozłowska-Studnicka J. Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w wyobraźni Murawjewa-Wieszateła (Z akt kancelarii gen.-gubernatora w Archiwum państwowem w Wilnie) // Szkoła Polska. – 1920. – Nr. 1. – S. 11. Про дискусію щодо поняття «особи польського походження» в цьому випадку, а також про те, чи передбачав Муравйов приймати до цього закладу литовців, що жили на території губернії, див.: Сталюнас Д. Етнополітична ситуація Северо-западного края в оцінці М. Н. Муравьєва (1863–1865) // Балтійський архів. Русская культура в Прибалтике. – Вильнюс: Русские творческие ресурсы Балтии, 2002. – Т. VII. – С. 259–261.

⁷ «Особовий склад професорів становлять неодмінно особи російського походження та православного віровизнання, за винятком лекторів мов – іноземців; також усі інші посади при університеті мають належати до православного віровизнання. Крім нижніх служителів, місця яких можуть займати й іновірці».

⁸ LVIA. – F. 378, BS, 1863. – В. 870. – L. 2–4.

⁹ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 147. – Стр. 198. – Арк. 2–6.

¹⁰ Там само. – Арк. 4.

¹¹ Распоряжение виленского генерал-губернатора от 1 января 1864 г. губернаторам // Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению Польского мятежа в Северо-западных губерниях 1863–1864, составил Н. Цылов. – Вильна, 1866. – С. 154.

¹² LVIA. – F. 567. – Ар. 21. – В. 15. – L. 22.

¹³ Головин А. Записки для немногих // Вопросы истории. – 1997. – № 5. – С. 100–101.

¹⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 3. Царствование императора Александра II. – Санкт-Петербург, 1865. – Стб. 1068.

¹⁵ Твардовская В. Идеология пореформенного самодержавия (М. Н. Катков и его издания). – Москва, 1978. – С. 3, 30, 64.

¹⁶ Мосолов А. Виленские очерки, 1863–1865 гг. (Муравьевское время). – Санкт-Петербург, 1898. – С. 105.

¹⁷ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі – ВРРДБ). – Ф. 120. – Папка № 6. – Од. зб. 24. – Арк. 1.

¹⁸ ВР РДБ. – Ф. 120. – Папка № 20. – Арк. 183 (дати аркуша не вказано).

¹⁹ Михаил Никифорович Катков и граф Петр Александрович Валуев в их переписке // Русская старина. – 1915. – Сентябрь. – С. 409. Певна річ, міністр внутрішніх справ, з огляду на вплив М. Каткова, вів свою гру: вказавши на те, що Муравйов одержує все, він, найімовірніше, хотів уникнути критики від «Московских ведомостей» за недостатню підтримку політики виленського генерал-губернатора.

²⁰ Катков М. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год. – Москва, 1897. – С. 646–648.

²¹ Докладніше про ці дискусії див. у публ.: Staliūnas D. Visuomenė be universiteto... – Р. 86–87.

²² LVIA. – F. 378, BS, 1864 m. – В. 1348v. – L. 1–2; Жукович П. Записка о Духовной Академии в Вильне. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 4–5.

²³ Там само. – Л. 3.

²⁴ Виленский вестник. – 1889. – № 255.

²⁵ Римский С. Российская церковь в эпоху Великих Реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). – Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, Общество любителей церковной истории, 1999.

²⁶ Записка о некоторых вопросах по устройству Северо-западного края, подана 14 мая 1864 года // Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, составил С. Шолкович. – Вильна, 1885. – С. 314; LVIA. – F. 378, BS, 1864 m. – В. 1348v. – L. 47–50, 51–52, 53–56.

²⁷ Звичайно, йшлося лише про православних.

²⁸ При цьому не було зазначено, що тільки випускники православних духовних семінарій можуть стати священниками. Майбутню діяльність визначало навчання у вищому духовному училищі: «[...] щодо тих, хто вступає в духовний чин, особливу увагу треба звертати на богословські предмети та на історичні, з яких вони й мають одержати оцінку відмінну. Що ж до очочих стати на цивільну службу, то особливу увагу треба звертати на законодавство та історичні науки, з яких вони мусять мати оцінку відмінну» (Там само. – Л. 49).

²⁹ LVIA. – F. 378, BS, 1864 m. – В. 1348v. – L. 44; Извеков Н. Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г. – Москва, 1899. – С. 108–109.

- ³⁰ Виленский вестник. – 1889. – № 261.
- ³¹ Извеков Н. Исторический очерк... – С. 109.
- ³² РДА. – Ф. 851. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 362–376.
- ³³ Sinel A. The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitry Tolstoi. – Cambridge, 1973. – P. 86–87.
- ³⁴ ВР РДБ. – Ф. 120. – Папка № 21. – Арк. 100–103.
- ³⁵ Катков М. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1866 год. – Москва, 1897. – С. 308.
- ³⁶ LVIA. – F. 378. – Ар. 121. – В. 903. – L. 49.
- ³⁷ ВР РДБ. – Ф. 120. – Папка № 24. – Арк. 94, 100.
- ³⁸ Аксаков И. Задача России в Западном крае // Сочинения И. С. Аксакова. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. – Москва, 1886. – Т. 3. – С. 505–506.
- ³⁹ Корнилов И. Русское дело в Северо-западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 179.
- ⁴⁰ LVIA. – F. 378. – Ар. 216. – В. 238. – L. 104.
- ⁴¹ РДА. – Ф. 797. – Оп. 38. – Спр. 156. – Арк. 26.
- ⁴² Макарий теж брав активну участь у підготовці нового статуту православних духовних академії.
- ⁴³ Листування в цій справі та публікації див.: LVIA. – F. 378, BS, 1864 m. – В. 1348v. – L. 29; РДА. – Ф. 797. – Оп. 39. – Спр. 98. – Арк. 1, 2–4; Батюшков П. Благая мысль. О духовной академии // Гражданин. – 1889. – № 296; Тимов Ф. Записка о русских поместных соборах и проект православной академии в Вильно Макария Булгакова, бывшего митрополита Московского // Труды Киевской духовной академии. – 1906. – Февраль. – С. 312–316; Коялович М. Проект православной духовной академии в Вильне (Митрополита Макария) // Церковный вестник. – 1890. – № 2. – С. 25–26; Жукович П. Записка о духовной академии... – С. 7.
- ⁴⁴ РДА. – Ф. 797. – Оп. 39. – Д. 98. – Арк. 5–6, 7; Извеков Н. Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г. – Москва, 1899. – С. 110–111. Під час бюрократичного обговорення цього проекту відбувалися й публічні дискусії на сторінках місцевої преси. Більшість з тих, хто висловив свою думку, були не за університет, а за духовну академію: Шолкович С. Некоторые сведения о бывшем университете в Вильне // Виленский вестник. – 1869. – № 22; [?]. К вопросу об учреждении в Вильне высшего учебного заведения // Там само. – № 24; [?]. Письмо из Минска // Там само. – № 29; Шолкович С. Как отнеслось к вопросу об университете в Познани прусское правительство // Там само. – № 35; [?]. Еще к вопросу о высшем учебном заведении в Вильне // Там само; [?]. К вопросу о филологическом отделении при духовной академии в Вильне. (Письмо из Мозыря), Там само, № 47, X. Письмо из Минска. – Там само. – № 69;

Еще об открытии высшего учебного заведения в Вильне // Вестник западной России. Историко-литературный журнал. – Вильна, 1869. – Год VII. – Кн. IV. – Т. II. – Отд. IV. – С. 109–114.

⁴⁵ ВР РДБ. – Ф. 120. – Папка № 22. – Арк. 9.

⁴⁶ РДИА. – Ф. 733. – Оп. 147. – Спр. 1073. – Арк. 1–3.

⁴⁷ Там само. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Арк. 3723. – Арк. 92–93.

⁴⁸ Там само. – Ф. 733. – Оп. 147. – Арк. 1073, 3.

⁴⁹ Там само. – Арк. 2.